

ЮРКО ТЮТЮНИК І ОПЕРАТИВНА РОЗРОБКА ОРГАНІВ ДПУ «СПРАВА № 39»

Українська революція 1917–1921 років дала історії плеяду державних, політичних і військових діячів, що присвятили своє життя боротьбі за незалежність і соборність України. Одним із найвідоміших серед них є член Української Центральної Ради, отаман Вільного козацтва, командир 4-ї Київської дивізії, заступник командувача Армії УНР у Першому Зимовому поході, начальник Партизансько-повстанського штабу, командарм Другого Зимового походу генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Йосипович Тютюнник (1891–1930). Незважаючи на те, що біографія генерала висвітлена значно краще, ніж життєписи більшості лідерів національно-визвольних змагань, все ж відомо про нього надто мало. Найменш дослідженим місцем біографії Ю. Тютюнника безумовно є його «перехід» на бік більшовиків у 1923 р.

У радянській історіографії повторювалася «офіційна версія» зазначеної події, сформована владою та органами держбезпеки. Згідно з якою Ю. Тютюнник всередині 1923 р. нелегально прибув в Україну для продовження підпільної антибільшовицької боротьби у створеній ним «Вищій військовій раді» (далі — ВВР). Пробувши в Україні декілька місяців, він, ніби то, переконався в українській сутності радянської влади і самовільно вирішив здатися. Радянські історики показово цитували уривки з «листів покаяння» Ю. Тютюнника, не відзначаючи, що писалися вони під диктовку співробітників ДПУ: «В першу чергу мене цікавила природа влади в Україні. В тому, що ця влада є владою робітників, я ніколи не сумнівався, але чи є вона українською владою, в цьому в мене були сумніви, а в свій час навіть впевненість в протилежному... Зараз в Україні — українська влада»¹, — стверджуючи про зміну поглядів Ю. Тютюнника на користь радянської влади в Україні.

Довгий час українські автори, які сумнівалися у «щирості розкаяння» генерала, не могли заперечити або суттєво доповнити офіційної версії «переходу» Ю. Тютюнника. Так, діаспорний історик В. Верига відзначав, що «не з'ясованою залишається ще й роля самого ген. Тютюнника, який під кінець серпня 1923 року повернувся в Советську Україну, покаючись... і видав советам весь свій архів»².

¹ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — М., 1986. — С. 241–242.

² Верига В. Листопадовий рейд. — К., 1995. — С. 163.

Значні зрушення у висвітленні біографії Ю. Тютюнника відбулися після здобуття Україною незалежності, коли відкрився доступ до документів радянських органів держбезпеки. У передмові до невідомої автобіографії Ю. Тютюнника, історик О. Божко відзначив, що генерал потрапив в УСРР внаслідок чекістської розробки¹. Про те, що Ю. Тютюнник опинився в УСРР внаслідок операції ДПУ згадували краєзнавець О. Шатайло та дослідник повстанства Р. Коваль². Саму ж оперативну розробку ДПУ в загальних рисах описав в науково-популярній праці Г. Бурнашов³.

Незважаючи на наявність досліджень, присвячених Ю. Тютюннику, операція органів ДПУ щодо його виведення на територію УСРР та захоплення радянськими органами держбезпеки, в українській історіографії всебічно не висвітлювалася. Тож ми спробували, спираючись на досі невідомі архівні документи, передусім радянських органів держбезпеки, дослідити цю тему. На наш погляд, це дозволить відтворити одну з найменш відомих сторінок життя Ю. Тютюнника, а також оперативну роботу органів ЧК-ДПУ із нейтралізації української політичної еміграції. Відзначимо, що агентурна розробка «Справа № 39» стала прикладом для проведення у 1924 р операції «Трест» із захоплення відомого російського діяча Б. Савінкова.

Як свідчить огляд оперативної розробки, 2 липня 1921 р. під час переходу через польсько-радянський кордон був затриманий посланець Партизансько-повстанського штабу (далі — ППШ) до командувача Північною повстанською групою Ю. Мордалевича Г. Заярний. Ми вважаємо, що це сталося дещо раніше, адже в середині червня 1921 р. Ю. Мордалевич скористався більшовицькою амністією і припинив боротьбу. У ході допиту в 5-му прикордонному особливому відділі ЧК Г. Заярний виказав ціль свого приїзду, а відтак його переправили для додаткових допитів в Київську губернську ЧК. Там він і дав детальні характеристики української політичної еміграції, висвітлив діяльність державних органів УНР, розкрив схему антибільшовицького підпільної мережі в Україні та свідчення про повстанську організацію в Києві. З метою перевірки агента, в Києві та інших містах було проведено арешти. Виявивши, що Г. Заярний дає достовірну інформацію, було вирішено відправити його в Польщу для збору даних про антирадянську діяльність української еміграції⁴.

¹ Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК — ГПК — НКВД — КГБ. — 1998. — Ч. 1–2. — С. 24–56.

² Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів, 2000. — С. 101–103; Коваль Р.М. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси / Вступ. Слово В. Шкляра. К., 2006. — С. 312–313.

³ Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська «Справа № 39». — Івано-Франківськ, 1996. — 71 с.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 8.

Для того, щоб агент «№ 103» (агентурний номер Заярного) не «засипався» в ЧК склали «легенду», згідно з якою він, будучи в дорозі до Ю. Мордалевича, дізнався від населення про перехід отамана на бік більшовиків, а тому повернувся назад до Польщі з метою отримання нових вказівок від ППШ.

18 вересня 1921 р. Г. Заярний перейшов радянсько-польський кордон і потрапив до ППШ. Повернувшись 5 жовтня 1921 р. в Київ, він передав ЧК інформацію про діяльність ППШ, повстанський рух на Правобережжі, перехід в Україну відділу ген.-хор. В. Нельговського¹ і детальний план Другого Зимового походу із зазначенням місця переправ та маршруту руху територією України. Поінформованість радянських органів держбезпеки стала однією з причин поразки походу.

На початку 1922 р. координуючого центру повстанської боротьби, на кшталт ППШ, вже не існувало. Повстання в Україні мали здебільшого стихійний характер і лише окремі повстанські загони зберегли зв'язок з Державним центром УНР. Крім Головного отамана військ УНР С. Петлюри, організацію антибільшовицької боротьби в Україні продовжував Ю. Тютюнник. Він надсилав в Україну повстанські загони, налагоджував контакти з підпільними організаціями, організовував розвідку на радянській території тощо. З Ю. Тютюнником частина української еміграції пов'язувала надії на відновлення УНР, відтак радянською владою він сприймався як один із найнебезпечніших ворогів.

Справою честі для українських чекістів стало захоплення Ю. Тютюнника та ліквідація закордонних уенерівських центрів. Під особистим контролем Ю. Євдокімова розпочалася підготовка агентурної розробки «Справа № 39». Її суть полягала в тому, що з України до Ю. Тютюнника мав прибути посланець, який повідомить генерала, що в Києві створено всеукраїнський повстанський центр «Вищу військову раду» на чолі з «бюро ВВР» або «радою трьох», яка має свої осередки по всій території України і зв'язки з більшістю вцілілих повстанських загонів. Для підняття авторитету серед українського населення та розширення діяльності, представник «ВВР» мав просити Ю. Тютюнника прибути в УСРР і очолити зазначений повстанський центр².

Найбільш підходящою кандидатурою для поїздки за кордон і зустрічі з Ю. Тютюнником був Г. Заярний, якого генерал знав особисто. Згодом Г. Заярний розповідав В. Старому як ДПУ заставило його брати

¹ Відділ ген.-хор. В. Нельговського в ніч з 19 на 20 вересня з перейшов кордон в районі Корця. Мав завдання пройти Звягельським, Житомирським, Радомишльським, Мозирським та Овруцькими повітами, встановити зв'язок з повстанцями і забезпечити підтримку Другого Зимового походу. Провівши низку незначних боїв, та здобувши зброю і коней, відділ 30 жовтня вирушив на з'єднання з головними силами. Не з'єднавшись з Волинською повстанською групою, відділ В. Нельговського на початку листопада 1921 р. відступив за кордон.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 13.

участь у виведенні Ю. Тютюнника. «Київська чека кинула його в підземелля. Колишній однопартієць і соратник його... Затонський відвідав Заярного у в'язниці вже тоді, коли Заярний відбув належний іспит усяких допитів із тортурами. Приніс йому смертний вирок. Сказав, що виконати вирок можуть кожної хвилини на наказ його, Затонського». Разом з тим він натякнув, що є вихід, а на наступний день Заярному запропонували умовити Тютюнника повернутися з-за кордону. «За успішне виконання цього завдання йому обіцяли, по-перше, прощення його «провин» перед пролетарською державою, партією й урядом, отже — життя, а по-друге — життя багате й безтурботне в майбутньому. За невиконання — неблаганна, невідклична смерть, яка його скрізь знайде... Заярний згоду дав»¹.

Для того, щоб Г. Заярний зміг пояснити тривалу відсутність йому знову було складено правдоподібну «легенду». Відповідно до якої, Г. Заярний, виконуючи завдання Ю. Тютюнника, у листопаді 1921 р. відправився до загону В. Нельговського. Не знайшовши його, він вирішив повертатися до Польщі. Здійснивши декілька невдалих спроб перейти кордон, який посилено охоронявся, Г. Заярний повернувся до Києва, де при допомозі друзів легалізувався, влився до антибільшовицької підпільної організації «ВВР» і став одним з її очільників. А вже тоді був направлений «бюро ВВР» до Ю. Тютюнника для отримання вказівок щодо подальшої роботи організації².

Реалізацію розробки «Справа № 39» на практиці органи ДПУ розпочали, ймовірно, на початку серпня 1922 р., принаймні у цей час ми зустрічаємо першу згадку про спробу Г. Заярного увійти в контакт з Ю. Тютюнником. У листі до П. Гоцуляка від 10 серпня 1922 р. генерал писав: «...Я мав кур'єра від Заярного і підтвердив йому можливість комунікуватись через Вас. Взагалі наслідки нової тактики уже відчуваються. Будем уперто вганяти стихію в певну систему, не стримуючи енергії мас, а навпаки, підтримуючи її»³.

А вже 22 серпня 1922 р. Ю. Тютюнник у листі до генерала О. Удовиченка знову згадував про таємничу організацію, є підстави вважати, що мова йде про «ВВР»: «Тепер відносно людей, що прибули з України і хотіли зв'язатися зі мною. Це ж є зараз корисним, бо я даю безпосередньо директиви на той бік і маю добрий зв'язок. Кур'єри посилаються з місць і за їх вірність відповідає організація, що посилає, а не я. Висилка кур'єрів з людей, що перебувають в таборах небезпечна,

¹ Кобець О. «Вертайтесь до дому історія долі Ю. Тютюнника» / Архів Української вільної академії наук (Вінніпег). — Фонд «Військово-історичного музею-архіву». — Т. 4. — Спр. 89. — Арк. 5.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 13.

³ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі — ГДА СЗР України). — Ф. 11012. — Том (далі — Т.) 32. — Блокнот (далі — Б.) 1. — Арк. 2.

бо вони не знаючи більшов[ицьких] порядків швидко попадаються, або гинуть або з переляку видають таємниці. Для роботи там люди потрібні, але труднощі і ризик висилки їх не компенсуються тею роботою, котру вони робили... Я би тільки просив подавати мені відомості (хоч би й по пошті), в який повіт і хто виїхав, тоді я повідомлю на місце і там будуть його «наблюдают», а потім використають»¹.

У жовтні 1922 р. Ю. Тютюнник переїжджає зі Львова у с. Саджавку, де оселяється разом з родиною в будинку отця С. Бобикевича. 29 жовтня 1922 р. генерал дає вказівку поручнику П. Гоцулякові: «...Гриця Заярного, коли приїде, негайно привезіть до мене. Гарно з ним поведіться і не ображайте...»².

У цей час Ю. Тютюнник готується до значної підпільної роботи і вимагає від підлеглих дотримання суворої конспірації. У листі до сотника І. Кузьменка-Титаренка 29 жовтня 1922 р. він пише: «У нас все без великих змін, а до дрібних нам не звикати. Що до Вас, то я рахую потрібним, що би Ви міцно усілися і не рухали з місця аж поки я не покличу і всі «хлопці» теж нехай заробляють собі на хліб. Я швидко дам Вам ширшу роботу, але зараз треба почекати. Михайло П[алій] здається улаштується, а то з ним лишечко мені — непосидяча людина. Свої листи міцно заліплюйте в конверт і тільки тоді передавайте. Звертаючись до мене, не пишіть ранги, а тільки «Жоржик» або «Юрко»³.

У листопаді 1922 р. Г. Заярний був переправлений ДПУ до Румунії. Як представник «ВВР» він зустрівся з французьким консулом в Румунії майором де Гонора, розповів свою «легенду» і передав розвідувальні дані з УСРР (насправді ж дезінформаційні матеріали підготовлені чекістами). Водночас Г. Заярний запропонував де Гонора використувати «ВВР» для проведення розвідки на території УСРР. І той погодився⁴.

16 листопада агент «№ 103» приїхав в Бухарест, а звідти в Кишинів, де знайшов сотника Армії УНР П. Стахів, з яким був знайомий раніше. П. Стахів розповів Заярному, що отримав завдання від Ю. Тютюнника налагоджувати зв'язки з українськими підпільниками і концентрувати сили, адже навесні 1923 р. відбудуться події в яких «українці мають відіграти величезну роль». Разом з тим П. Стахів викрив Г. Заярному своє бачення партизанської боротьби в Україні, а також виявив бажання брати участь в її організації. Г. Заярний зорієнтувався і вирішив через П. Стахова налагоджувати зв'язок з Ю. Тютюнником, а тому запропонував разом перейти в Україну⁵.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 8.

² Там само. — Арк. 27.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 29.

⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 14.

⁵ Там само. — Арк. 15.

24 листопада 1922 р. в Україну разом з Г. Заярним вирушив брат П. Стахова Олександр. Він мав перевірити інформацію про діяльність підпільного центру «ВВР». У Києві О. Стахіва розмістили в готелі «Волга», а згодом його перевели на квартиру до одного з «підпільників» (агента «№ 143»). О. Стахів розповів, що Ю. Тютюнник веде значну роботу для підняття повстання і повалення радянської влади, а також про непорозуміння в середовищі української політичної еміграції¹.

Для того, щоб остаточно переконати О. Стахіва в існуванні «ВВР» як загальноукраїнського повстанського центру та продемонструвати орієнтацію «ВВР» на Ю. Тютюнника перед ним було розіграно фіктивне засідання «Правобережного бюро ВВР». Участь у «засіданні» взяли агенти «№ 103» — головуючий на засіданні, «№ 143» — представляв підпільні осередки у військових організаціях, «Петренко» — грав роль представника студентських організацій, «Вишневський» — представник сільських підпільних осередків і Антонов — відрекомендувався лікарем з Полтави і доповідав про організацію повстань на Полтавщині. Кожен з учасників «засідання» виступив з доповіддю про організацію підпільних «ВВР» у своїй «сфері». О. Стахів теж зробив доповідь для «підпільників» з радянської України. Він поінформував їх про ситуацію за кордоном і висловив думку, що окремі емігранти могли б принести велику користь українському підпіллю. О. Стахів також сказав, що Ю. Тютюнник має намір прибути в Україну, але для цього потрібно підготувати «грунт»².

Чекісти, переконавшись в тому, що О. Стахів повірив в існування «ВВР», вирішили використовувати його «втемну» (мав виконувати завдання чекістів не усвідомлюючи цього) і відправити за кордон. Через О. Стахіва ДПУ планувало закріпити і розширити зв'язки «ВВР» серед української еміграції, довести Ю. Тютюннику потребу в надісланні в Україну відомих серед української еміграції діячів для підтримки діяльності «ВВР», переконати Ю. Тютюнника в необхідності його особистого приїзду в Україну, що, ніби то, буде сприяти поживленню роботи «ВВР» і підніме її авторитет серед населення. ДПУ намагалося створити ілюзію, що «ВВР» це єдиний значний повстанський центр в Україні, який може стати базою подальших національно-визвольних змагань³.

8 грудня 1922 р. Г. Заярний передав через О. Стахіва лист Ю. Тютюннику, а також дезінформаційні матеріали для французької розвідки, а вже 20 грудня О. Стахіва переправили через радянсько-румунський кордон в Румунію.

Вже в грудні 1922 р. Ю. Тютюнник значні надії покладав на «ВВР» і досить оптимістично ставився до продовження національно-визвольних змагань. У листі до М. Михайлика він наголошував: «Поговорити

¹ Там само.

² Там само. — Арк. 16.

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 20.

справді буде краще після Різдва. Можливо, що я до Вас кого-небудь надішлю. Треба де з чим поспішати, бо події можуть знову заскочити нас. Час найкращий спільник наш. Ви напевно й самі бачите той розкладовий процес, який веде до катастрофи держави наших ворогів. В критичний момент нам треба допомогти цьому процесові і використати руїну ворогів. Після Різдва я напишу, коли і куди їхати до мене»¹. У листі до невідомого сотника 21 грудня 1922 р. Ю. Тютюнник писав: «Щиро дякую за побажання і радію, що віра в перемогу не залишає Вас. Треба напружити всі сили характерів і всю енергію людей, котрі не бажають хилити голову перед ворогами. Перемоги ворогів — пирові перемоги. Що це так, видно з того розкладового процесу, що відбувається в таборі ворогів. Напруження зовнішнє і внутрішнє аж занадто відчувається в державах цілої Європи. Буде буря. Вона для нас бажана. Бо тільки буря зруйнує те, що стоїть на шляху до нашої мети. Мусимо допомагати їй. Чи ми не спізнаємося, як завжди? Всі члени нації повинні бути готовими. Головне усвідомити собі мету і засоби. В цьому напрямку і мусимо робити зараз»².

29 грудня 1922 р. О. Стахів повернувся з-за кордону до Києва. Пробратися з Румунії до Польщі він не зміг, а відіслав Ю. Тютюннику письмовий доклад про діяльність «ВВР». Повернувшись в Україну, О. Стахів повідомив, що де Гонора задоволений роботою «ВВР», а прибічник Ю. Тютюнника і керівник українського розвідувального сектору при французькому консульстві в Румунії Ю. Пирогів зацікавлений у співпраці з «ВВР» і просив зібрати для нього деякі розвідматеріали³.

Чекісти організували перед О. Стахівим друге «фіктивне» засідання «бюро ВВР». О. Стахів прозвітував про свою поїздку за кордон і відзначив доцільність зустрічі представника «бюро ВВР» із Ю. Тютюнником. Чекісти, відповідно до розробленого плану, розпочали дискусію щодо поїздки Г. Заярного за кордон. Частина присутніх виступали проти поїздки Г. Заярного за кордон, мовляв його тривала відсутність може негативно відбитися на діяльності «ВВР». Інші ж — наполягали на поїздки заради налагодження співпраці «ВВР» з лідерами української політичної еміграції. Більшістю голосів було ухвалено рішення, що Г. Заярний має відправитися разом з О. Стахівим для особистої зустрічі з Ю. Тютюнником. При цьому йому доручалося передати «розвідувальні матеріали» де Гонора і при його допомозі переправитися до Польщі. Зустрівшись з Ю. Тютюнником, Заярний мав доповісти генералу про роботу «ВВР», з'ясувати його ставлення до організації, наполягати на налагодженні роботи між «ВВР» та підпільними українськими організаціями, що підпорядковувалися Ю. Тютюннику, запросити в Україну

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Конверт (далі — К.) 3. — Арк. 7 зв.

² Там само. — Арк. 13–13 зв.

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 21.

Ю. Тютюнника або когось з інших авторитетних українських діячів для керівництвом антибільшовицьким підпіллям¹.

Г. Заярного було відправлено в Румунію, де він зустрівся з де Гонора. Передавши йому дезінформаційні матеріали, Г. Заярний просив дістати йому перепустку на перехід румунсько-польського кордону. Однак де Гонора не зміг отримати відповідні документи. Тоді Заярний звернувся до начальника розвідвідділу румунського корпусу і передав йому копії дезінформаційних матеріалів і просив допомогти йому переправитися до Польщі.

У Кишиневі Г. Заярного розшукав П. Стахів, який хотів їхати в Україну для з'ясування ситуації, а згодом вирушити туди з загоном для підняття повстання. Г. Заярний відзначив несвоєчасність такої поїздки, адже вона не узгоджена з Ю. Тютюнником, а відтак може призвести до провалу всіх намірів «ВВР». Тому П. Стахіва вирішив чекати на результати зустрічі Ю. Тютюнника з Г. Заярним².

20 січня 1923 р. Г. Заярний у супроводі О. Стахіва виїхав до Польщі для зустрічі з Ю. Тютюнником, якому попередньо надіслав телеграму про свій приїзд. Однак Ю. Тютюнник не зміг розшифрувати вказану телеграму. 21 січня 1923 р. у листі до Ілька³ він пише, що йому не вдалося розшифрувати шифр Заярного — «наплутав щось Грицько», і, що приїзд Г. Заярного є бажаним. У цьому ж листі Ю. Тютюнник відзначає: «На політичному горизонті зібралися тучі. Можна чекати великої завірюхи, в котрій так чи інакше нам доведеться брати участь. З цього приводу бажано було би знати думки Вашого шефа. Я готовий віддати себе в оперативне розпорядження панів Вашого шефа на випадок бойових акцій на Україні. Само собою, що зробив би я це на певних умовах. За дуже короткий термін я можу зібрати кілька тисяч хлопців, котрі, будучи посадженими на коні, вкупі зі мною можуть прикувати до себе на довгий час всі ворожі війська на Україні. Поговоріть про це обережно»⁴.

Зустріч Г. Заярного із Ю. Тютюнником знову не відбулася. Чекісти пояснювали це тим, що останній виїхав у Варшаву, нібито, для зустрічі з С. Петлюрою. Листи ж Ю. Тютюнника свідчать, що 20 січня 1923 р. він був у Львові на судовому процесі, а звідти знову повернувся до Саджавки. Вже 27 січня 1923 р. у листі до Вовченка Ю. Тютюнник знову наполягає на зустрічі з Г. Заярним. Він погоджувався провести її у домі отця С. Бобикевича, де він жив із родиною: «Заярного мені бачити треба. Побачення найкраще зробити тут, де я живу... Ви зможете

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 23.

² Там само. — Арк. 24.

³ Встановити прізвище адресата не вдалося.

⁴ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 35 зв. — 36.

негайно приїхати до мене і поговорити про все і про справу з побаченням Заярного»¹.

Г. Заярний, зустрівшись з людиною із оточення Ю. Тютюнника, ймовірно з поручником Вовківом, передав матеріали Ю. Тютюннику і 2 лютого 1923 р. разом з П. Стахівим повернувся до Києва. П. Стахів інформував керівників «ВВР», що С. Петлюра збирає у Варшаві військову нараду для консолідації антибільшовицьких сил і продовження боротьби. Разом з тим П. Стахів зауважив, що в Україну з-поза кордону потрібно перекинути військових інструкторів та декілька збройних загонів².

4 лютого 1923 р. Ю. Тютюнник написав листи Г. Заярному, командирі Південної повстанської групи Ю. Пирогіву та П. Стахіву.

У листі до Г. Заярного генерал висловив жаль, що не пощастило зустрітися і запросив його до себе в Саджавку: «Дорогий Грицю! Мабуть мені необхідно бачитись із Вами та ще й дуже, коли я пишу зараз. Часом дурниця перешкоджає справі занадто великій, так трапилося із Вашим приїздом до Коломиї. Всі листи, вся кореспонденція чудесно приходить до мене..., але Ваших ні листів з Коломиї ні телеграм до сього часу не одержав...? Тільки випадково Вовків стрінувся в Коломиї з моєю жінкою і передав Ваш лист і доклад П. Стахіва. Шифр і доклад Леся Стахіва одержав од Гуцуляка по пошті»³. Ю. Тютюнник відзначив Г. Заярному, що погоджується з планом праці П. Стахова, наголосивши, що «вийти на гуляння краще весною», — тобто, весною розпочинати антибільшовицьку боротьбу⁴.

Командувачу Південної повстанської групи Ю. Пирогіву Ю. Тютюнник відзначав, що робота П. Стахова належить до його компетенції і наказав підтримувати відносини з «ВВР», — «...Треба триматися контакту з організацією де працює Заярний, бо головна справа і робота передані туди — ми тільки коректуємо роботу»⁵.

У листі П. Стахову, якого Ю. Тютюнник передав через Ю. Пирогіва, він пише, що одержав доклад і дуже радий за нього. Генерал дав принципову згоду на запропонований П. Стахівим план роботи, зауваживши, що деталі той має узгодити з Ю. Пирогівим. Водночас, Ю. Тютюнник відзначив, що надішле в Україну ще одну свою людину, очевидно, для перевірки «ВВР», а також дав дозвіл П. Стахову використовувати в роботі своє ім'я, якщо це буде корисним для загальної справи⁶.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 8.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 25.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 41.

⁴ Там само. — Арк. 41 зв.

⁵ Там само. — Арк. 42.

⁶ Там само. — Арк. 43.

Станом на початок лютого 1923 р. органи ДПУ досягли значних результатів у «Справі № 39». Г. Заярному вдалося увійти в контакт з французькими та румунськими розвідувальними органами і стати їхнім агентом. Таким чином, ДПУ отримало змогу передавати їм дезінформаційні матеріали та контролювати діяльність їхньої агентури в УСРР. Лідери української еміграції, передусім Ю. Тютюнник, повірили в існування значного повстанського центру «ВВР», який планували використати для організації загального повстання в Україні. Розпочали переговори з Ю. Тютюнником про його перехід в УСРР¹.

6 лютого 1923 р. О. Стахів у супроводі агента «№ 102» виїхав в Румунію. Цього ж дня його брата П. Стахова співробітники ДПУ перевезли на конспіративну квартиру в Києві, де підпільно заарештували. Під час допитів П. Стахів розповів, що Ю. Тютюнник повірив в існування «ВВР» та надає їй роботі важливого значення, а також, що він збирається весною 1923 р. приїхати в Україну для зустрічі з керівництвом «ВВР». Він відзначив, що йому доручено створити загін, який забезпечить перехід Тютюнника з Румунії в Україну. Чекісти розпочали роботу з вербування П. Стахова².

14 лютого 1923 р. Ю. Тютюнник знову запрошує Г. Заярного до Саджавки. Що ж до свого приїзду в УСРР Ю. Тютюнник він відзначив: «Відносно мого переїзду туди до Вас поговоримо при побаченні — гадаю, що буде краще, коли я буду тільки наїзжати до Вас. А може події підуть так, що я експресом просто до Букарешту поїду — хто знає?»³. Разом з тим генерал згадав про своє важке матеріальне становище: «Ви зачепили дуже болюче для мене зараз питання, відносно грошей — живу гірше ніж можете собі уявляти... Чекаю виходу моєї книжки «Зімовий похід» і надіюся, але коли те буде? Як маєте, що послати (в рекомендованому листі), то пошліть мені, або привезіть якусь суму. Працюю мало, бо майже вся енергія витрачається на те, щоби мати хліб на сьогодні. Теж буду чекати, що допоможете»⁴.

18 лютого 1923 р. О. Стахів з другом Ю. Тютюнника сотником І. Кузьменком-Титаренком повернулися в УСРР і в супроводі співробітника ДПУ добралися до Києва. І. Кузьменка-Титаренка надіслав Ю. Тютюнник для перевірки інформації щодо діяльності «ВВР». Також О. Стахів привіз з-за кордону листи Ю. Тютюнника до Г. Заярного і де Гонора від 14 лютого 1923 р. В Києві О. Стахіва повідомили, що його брат П. Стахів у справах «ВВР» виїхав до Харкова, де його залучили до цікавої роботи.

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 26–27.

² Там само. — Арк. 28.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 46.

⁴ Там само.

27 лютого Г. Заярний знову поїхав за кордон, де мав передати дезінформаційні матеріали французькій та румунській розвідкам і встановити їхню агентуру в Україні. Головне ж завдання — це зустріч з Ю. Тютюнником, якому він мав передати прохання очолити «ВВР» і приїхати в Україну, а також 25 рублів золотом. З'ясувати достовірність інформації про підготовку збройної боротьби з радянською владою навесні 1923 р. Г. Заярний повіз в Польщу декілька листів від П. Стахова в яких відзначалося, що «ВВР» значна підпільна організація і він з братом вирішили взяти активну участь у її роботі¹.

В той час у Києві чекісти розпочали обробку І. Кузьменка-Титаренка, а для того, щоб О. Стахів не заважав його відправили до сестри на Поділля. Спочатку з Кузьменком-Титаренком зустрівся агент «Петренко», який інформував його про організацію підпільних осередків серед студентства, а вже 1 березня 1923 р. перед І. Кузьменком-Титаренком було розіграно «підпільне засідання» «бюро ВВР».

Першим на засіданні виступив І. Кузьменко-Титаренко, який відзначив, що «ВВР» є однією з найбільших повстанських організацій, які коли-небудь існували в Україні і лише вона має вирішувати питання про соборну владу в Україні. Відчувши стриманість «учасників засідання», І. Кузьменко-Титаренко відзначив важливість конспірації підпільної роботи в УСРР, а відтак — не наполягає на відвертості. Чекісти відзначили, що Кузьменко-Титаренко намагався сподобатись присутнім і просив «ВВР» дати йому завдання, яке він із задоволенням виконає. ДПУ зробило висновок, що Кузьменко-Титаренко переконаний в існуванні «ВВР», а тому вирішили його використовувати «втемну»².

3 березня 1923 р. І. Кузьменко-Титаренко в супроводі агента Антонова переїхав до Кам'янця-Подільського. Під час подорожі він відзначив, що в майбутньому сподівається отримати серйозне завдання від «ВВР», наприклад, поїхати до Ю. Тютюнника чи підбирати в таборах інтернованих осіб, які будуть відправлятися в розпорядження «ВВР». 11 березня Кузьменко-Титаренко переправився до Румунії, а вже через тиждень повернувся разом з Г. Заярним в Київ.

В Чернівцях Г. Заярний зустрівся з румунськими і французькими розвідниками, передав їм «розвідувальні» матеріали та отримав документи на переїзд до Польщі, де зустрівся з Ю. Тютюнником. Генерал цікавився роботою «ВВР» в Україні. Агент, відповівши на запитання, передав Ю. Тютюннику 25 рублів золотом, зауваживши, що «ВВР» в межах можливостей, завжди буде надавати йому допомогу. Окрім всього, Ю. Тютюнник дав згоду очолити «бюро ВВР» і здійснювати двосторонній зв'язок українського підпілля з-за закордонними діями. Під час зустрічі обговорювалося також питання про приїзд Ю. Тю-

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 30–31.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 33.

тютюника в Україну для зустрічі з членами «бюро ВВР», який мав орієнтовно відбутися до 1 квітня 1923 р. Напередодні приїзду Тютюника йому мали привезти гроші, необхідні документи і постанови «ВВР» про призначення Ю. Тютюника головою «Ради трьох».

4 березня 1923 р. Ю. Тютюник повідомив П. Бондаренка, що в нього зараз Г. Заярний, але побачитися з ним не вдасться, бо він від'їжджає¹. 6 березня 1923 р. Ю. Тютюник передав листа П. Стахіву: «...Радію вкупі з Вами, що кожна людина, яка попадає туди, підбадьорується, набирається сили і надії... Будучина за нами — перемагають тільки непримиримі, а Ви таких знайшли там, та і самі не миримся і, вірю, ніколи не помиритись із недолею. «Світ належить до відважних», але робіть так, щоби до відваги додати обережність — уміння вичекати теж відвага...»². Ю. Тютюник закликав П. Стахіва братися до підготовки боротьби, починаючи з південної частини «коридору», але наголосив, що робити він це має за вказівками людей, яких він знайшов, тобто — за вказівками «ВВР»³.

Через Г. Заярного Ю. Тютюник 6 березня 1923 р. передав вказівки щодо підпільної роботи Ю. Пирогіву, обмеживши його сферу діяльності лише Румунією: «В зв'язку з докладами Заярного і загальною ситуацією я знаходжу необхідним, щоби вся організаційна робота провадилася по вказівкам з нашого центру по той бік, який в цій справі робить по моїм директивам. Тому Вам залишаються всі права і обов'язки, що були в Гулого тільки по відношенню роботи в Румунії. На той бік поки що посилайте людей для зв'язку і для розвідки»⁴. В Румунії Г. Заярний зустрів І. Кузьменка-Титаренка, який агітував серед місцевих діячів за «ВВР».

10 березня 1923 р. Г. Заярний у листі до Ю. Тютюника описав план його проїзду до України: «Справа з Вашим переїздом стоїть так. Коли Ви одержите паспорт на право в'їзду до Румунії, — прямо сідайте і їдьте до Неполоковець, візьміть друге назвісько не «Педан». В Неполоковець звернетесь до шефа поліції Боначеску, і його повідомте, щоби Вас направили до шефа Бюро інформації 8 дивізії в Чернівцях майора Драгалонеску. Йому скажете, що прибули до Румунії по взову Попова т.е. моєму, для допомоги в моїй роботі, через його Ви поїдете в Бухарешт. Наразі Ви би могли дістать візу Румунського Консула — то було б найліпше — але це не обов'язково. В дивізії мною все підготовлено»⁵.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 1.

² Там само. — Б. 1. — Арк. 47.

³ Там само. — Арк. 47 зв.

⁴ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 4.

⁵ Там само. — Т. 33. — Арк. 73.

Чекісти переконалися, що Ю. Тютюнник вірить в існування «ВВР» і має прибути в Україну для ознайомлення з її діяльністю, а відтак, оперативна розробка «Справа № 39» увійшла в наступну стадію, коли мали здійснюватися заходи для безпосереднього виведення і арешту Ю. Тютюнника.

26 березня 1923 р. до Ю. Тютюнника звернувся «голова ради трьох ВВР» М. Дорошенко, висловлюючи «щиру радість», що генерал погодився очолити «ВВР» і кликав його в Україну: «...Ваші погляди і рішення по ряду принципових питань ще більше зміцнили у нас віру, що Ви з нами; ми завжди рахували тільки Вас своїм провідником і зараз ми щасливі, що Ви юридично, а в найближчому часі і фактично станете на чолі нашої організації. Всі ми розуміємо це як величезне здобуття, як закінчення підготовчого етапу праці, як приближення до кінцевої цілі. Енергія наша збільшилась... Нам необхідно якомога скорше побачитись і ми всі разом обговоримо положення, всі питання, не тільки принципові, але ж і деталі, після чого і винесемо всі потрібні рішення. Все необхідне ми Вам дамо»¹.

Цього ж дня лист Ю. Тютюннику написав П. Стахів, в якому описує величезну роботу «ВВР» та радість з приводу обрання Ю. Тютюнника головою «Ради трьох ВВР»: «Сильний авторитет, відомий усім повинен тісніше зв'язатися з роботою і Краєм і безпосередньо керувати підготовчою працею і повстанням. Тільки тоді можна чекати того успіху, тої єдності, яка наблюдалась в час повстання проти Гетьмана. Історія повторюється і нам з неї треба брать приклад і робить чого вимагає життя. Такий авторитет відіграє зараз ту роль, яку в той час відіграв Петлюра. Ваше ім'я гремить не тільки на Україні, а даже в Росії і всі вірять, що під Вашим керуванням, ми доведемо свою працю до побідного кінця. Тому-то так і зраділи усі узнав від Гриця таку гарну новину. На другий день по його приїзді було засідання членів ВВР, де після доповіді Гриця, обговорювалось питання о прийнятті Вами усього діла від полк. Дорошенка і ознайомлення з Вашими відпоручниками на Україні. Після недовгих дебатів постановили: призначить Вас головою ради трьох ВВР, передати Вам відповідного на це документа і переведення в життя того, що так особливо обрадувало усіх»².

30 березня 1923 р. Г. Заярний передав І. Кузьменку-Титаренку листи для Ю. Тютюнника, мандат голови «ради трьох» і 50 рублів золотом. У листі Г. Заярний писав: «Висилаю Вам, все те, про що ми з Вами умовились, а саме: п'ятдесят (50) рублів золотом, документи, а також лист від п[олковника] Дорошенка. Більше грошей, для роботи має Вам вручить сам пол[ковник] Дорошенко при побаченні. Мені доручено технічно перевести справу Вашого побачення з Д[орошенком] і дру-

¹ Там само. — Арк. 61 — 61 зв.

² ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 33. — Арк. 62 — 63.

гими, через що прошу Вас через Івана Куз[ьменка] повідомити, коли саме я мушу приїхати до Румунії. Да, крім всього висилаю Вам і листа від Петра — він певне виїде на зустріч Вам з людьми»¹. І. Кузьменко-Титаренко пробрався на румунську територію і залишив зазначені речі та свій лист І. Дуткевичу, який мав передати їх Ю. Тютюннику. У листі, датованому 10 квітня 1923 р., І. Кузьменко пише, що до кінця місяця він або Г. Заярний знову приїде в Румунію, а крім того хвалив роботу «ВВР»: «Настрій взагалі у наших спокійний, серйозний, хоч іноді відчувається нервозність, яка буде для Вас цілком зрозумілою. Праця йде безупинно, самим широким темпом. Діла є багато і «жаркого» діла, але є, що таке, що може зупинити нашого брата?»².

Зважаючи на те, що під час першого свого приїзду в Київ, І. Кузьменко-Титаренко негативно висловлювався про О. Стахіва, який, ніби, несерйозна людина та п'яниця, а відтак — не користується авторитетом Ю. Тютюнника, чекісти вирішили вивести О. Стахіва з розробки і заарештувати. Кузьменка-Титаренка ж переконали, що О. Стахів працює в Харкові під наглядом підпільників. На далі функції кур'єра від «ВВР» до Ю. Тютюнника виконував І. Кузьменко-Титаренко³.

10 квітня І. Кузьменко-Титаренко повернувся в УСРР і передав інформацію, що Ю. Тютюнник буде в Румунії 15–20 квітня. Разом з тим він повідомив, що полковник Ю. Пирогів хвилюється через тривале перебування його найближчого помічника П. Стахіва в УСРР і висловлював підозри про його можливий арешт органами ДПУ.

Для того, щоб розсіяти підозри про арешт П. Стахова, а також перевірити останнього на практиці (П. Стахів відразу після арешту погоджувався на співпрацю з ДПУ) було вирішено організувати зустріч І. Кузьменка-Титаренка з П. Стахівим. Останній вже розумів, що «ВВР» — оперативна гра ДПУ, а тому міг зруйнувати всю розробку. Однак відмовитися від проведення зустрічі органи ДПУ не могли, адже існували підозри щодо становища П. Стахова. Тому співробітники ДПУ оголосили П. Стахіву, що вони згодні скористатися його допомогою. 20 квітня 1923 р. під час зустрічі з І. Кузьменком-Титаренком П. Стахів висловив впевненість, що «підпільники» провели значну роботу, а відтак справа визволення України завершиться перемогою. Разом з тим, П. Стахів відзначив, що він працює в підпіллі в Харкові, а в Києві — він проїздом⁴.

Вже 16 квітня 1923 р. Ю. Тютюнник, будучи в Чернівцях, написав листа Г. Лисенку: «...Переїхав без пригод. Поки що придивляюся. Гадаю,

¹ Там само. — Арк. 78–78 зв.

² Там само. — Арк. 80.

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 36.

⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 38.

що поїздка моя сюди виправдить себе. Днів через п'ять чекаю Грицька і ще декого»¹.

20 квітня 1923 р. І. Кузьменко-Титаренко виїхав до Румунії, де передав «шпигунські» матеріали французькій та румунській розвідці та зустрівся з Ю. Тютюнником. Генерал вислухав доповідь про ситуацію в Україні і виявив намір в найближчому часі зустрітися з членами «бюро ВВР». І. Кузьменком-Титаренком Ю. Тютюнник передав листа Г. Зяяроному в якому запрошував його до обговорення деталей поїздки в Україну: «Дорогий Грицько! Гадав, що побачуся з Вами, але приїхав один К[узьменко-]Тит[аренко]. Він Вам передасть більше важні новини на словах. Побувши в Румунії два тижні я вже вспів зорієнтуватися і зараз надаваю відповідні педалі. Вважаю, що все буде гаразд... Передаю до Києва примірник своєї книжки і «Заграву» (зараз не маю нічого більше), до 15/VI матиму більшу кількість літератури. Це буде духовний зв'язок поміж активними елементами нації, що опинилися по двох боках границі, яка пошматувала Україну... Буду чекати Вашого приїзду, тоді будемо говорити...»².

23 квітня 1923 р. Ю. Тютюнник захоплений великим масштабом роботи «ВВР» пише Й. Добротворському: «Маю зараз у себе Кузьм[енка]-Титаренка. Вони черті справді міцно там вчепилися — матеріалу сила! Через декілька днів матиму портфель з документацією дипломатичного кур'єра «СРСР», в якому поміж іншими є і таємні інструкції про порядок агітації нашої еміграції та інтернованих козаків. Цікава річ, га? Грошей мені більше не привезли, але з другим кур'єром обіщають прислати»³.

12 травня 1923 р. «колишній голова бюро ВВР» М. Дорошенко знову написав листа до Ю. Тютюнника в якому повідомив, що для обговорення та перевірки окремих питань до генерала вирушає Г. Зяярний. Він мав передати Ю. Тютюннику останні інформації, настрої та рішення «ВВР». Однак головна увага в листі була приділена якнайшвидшому приїзду Ю. Тютюнника в Україну: «Ваш льозунг «Визволення України повинно бути ділом наших власних рук», ми як Ви знаєте, поділяємо цілком і нам важко зараз стати на шлях далеких перспектив, туманних можливостей, орієнтації на чужі сили (у все це ми не віримо) в той час, як саме життя вимагає діла і тільки діла. Перед цім, перед гостротою моменту, стушовується все останнє. І зараз більш чим коли, необхідна Ваша безпосередня участь в роботі, безпосередня оцінка нашої діяльності, ресурсів і прийняття необхідних рішень, позаяк наша робота дійшла до кульмінаційного пункту. Питання побачення з Вами — питання сьогоднішнього дня, — це однаково розуміємо і ми і Ви. Мені

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 2. — Арк. 3.

² Там само. — Арк. 23.

³ Там само. — Арк. 14.

і другим керівникам нашої роботи потрібно персонально, без затримки, перебалакати з Вами»¹. М. Дорошенко наголосив, що Ю. Тютюнник із Г. Заярним мають обговорити всі принципові та технічні питання зустрічі. 14 травня 1923 р. Г. Заярний та агент ДПУ «№ 100» виїхали до Чернівців. Агент «№ 100» ставилося завдання стежити за «правильністю» поведінки Г. Заярного, а в разі необхідності — виконувати роль кур'єра.

Ставки в оперативній грі були дуже високими. Тому керівництво української ДПУ для того, очевидно, щоб розділити міру відповідальності та вберегти себе від репресій у разі провалу, узгоджувало свої дії з Москвою. 15 травня 1923 р. начальник контрольно-розвідувального відділу ДПУ Правобережної України Ніколаєв виїхав для доповіді керівництву ДПУ РСФРР про результати оперативної розробки «Справа № 39» і обговорення планів її подальшої реалізації. Заступник голови ДПУ В. Менжинський і начальник контрольно-розвідувального відділу ДПУ А. Артузов затвердили план подальших заходів ДПУ щодо виведення і захоплення Ю. Тютюнника.

Отримавши повідомлення від М. Дорошенка про приїзд Г. Заярного, Ю. Тютюнник прибув для зустрічі з ним у Чернівці. 16 травня генерал писав Ю. Пирогіву: «Вчора вечером приїхав до Чернівців одержав обидва Ваші листи. Грицько повинен був приїхати теж вчора, але нема — може сьогодні буде»². Г. Заярний з невідомих причин затримався більше як на тиждень, і Ю. Тютюнник весь цей час чекав на нього в Чернівцях. Лише 24 травня у листі до дружини Ю. Тютюнник пише, що до нього приїхав Г. Заярний і «кур'єр»: «Приїхав Заярний, а з ним ще один панок, той що торік приїзжав кур'єром до Львова. Передаю для альбома їхні і свою картки»³. Ю. Тютюнник очевидно поцікавився у Г. Заярного чому з ним приїхав інший чоловік, а не І. Кузьменко-Титаренко. Той відповів, що під час останньої подорожі І. Кузьменка-Титаренка затримали і відпустили, а тому він відпочиває⁴.

Ю. Тютюнник проявляв обережність. На вимогу Г. Заярного про зустріч він запропонував провести її на румунській території, де більш сприятлива обстановка для тривалого і ділового обговорення повстанських справ. Г. Заярний відповів, що приїзд в Румунію п'яти осіб є не можливим. Тому зійшлися на тому, що Г. Заярний мав передати пропозицію Ю. Тютюнника до «бюро ВВР», яке мало ухвалити рішення про зустріч. Агент «№ 100» відправився в Україну з новою інформацією, а Г. Заярний надалі залишився в Чернівцях для продовження переговорів з Ю. Тютюнником⁵.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 33. — Арк. 59 — 59 зв.

² Там само. — Т. 32. — Б. 2. — Арк. 24.

³ Там само. — Арк. 26.

⁴ Там само. — Арк. 27.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 40.

На другий день перебування Г. Заярного в Чернівцях Ю. Тютюнник отримав листа від своєї дружини в якому вона просила на декілька днів приїхати до неї. Ю. Тютюнник показав листа Г. Заярному і попросив повідомити про остаточне рішення «бюро ВВР» щодо зустрічі. 27 травня Ю. Тютюнник виїхав до Польщі, а Г. Заярний повернувся до Києва, де зробив детальну доповідь про результати поїздки в Румунію.

2 червня 1923 р. від імені Г. Заярного до Ю. Тютюнника було направлено листа у якому в категоричній формі повідомлялося, що «бюро ВВР» наполягає на зустрічі в Україні. Водночас у Києві було заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності І. Кузьменка-Титаренка, адже арешт І. Кузьменка-Титаренка вже не міг вплинути на перебіг розробки. Тим більше, що за кордоном знали про намір І. Кузьменка-Титаренка залишитися в Україні для підпільної праці.

11 червня 1923 р. Ю. Тютюнник написав І. Дуткевичу, що коли прибуде Г. Заярний або хтось від нього, щоб передав його листа¹.

15 червня в Румунію переправився Г. Заярний, який мав остаточно вирішити з Ю. Тютюнником питання про перехід в Україну. Наступного дня Ю. Тютюнник в супроводі І. Дуткевича прибув до кордону в Нагоряни, де його зустрів Г. Заярний, який повідомив, що керівники «ВВР» чекають генерала в с. Вихватнівці, а до берега мав підійти загін П. Стахів².

О 23-й год, 16 червня 1923 р. Ю. Тютюнник, І. Дуткевич, Г. Заярний, і декілька супроводжуючих їх осіб підійшли до місця переправи через Дністер. На радянському боці їх чекав П. Стахів з «партизанським загоном». І. Дуткевич човном переплив на радянський бік, де зустрівся з П. Стахівим і передав прохання Ю. Тютюнника аби той переправився з ним на румунський бік. П. Стахів відмовився, стверджуючи, що не може залишити «загін». І. Дуткевич змушений був повертатися сам, а вже згодом повернувся з Г. Заярним і знову передали вимогу генерала аби на румунський бік переплив П. Стахів. Після чого останній погодився. Опинившись на румунському боці, П. Стахів мав розмову з Ю. Тютюнником. Генерал запитав його: «Я. Петро, вас знаю, і ви мене знаєте, друг друга не будемо підводити. Чи не фікція «ВВР»? П. Стахів запевнив генерала, що цим людям можна довіряти. Після цієї розмови Ю. Тютюнник, Г. Заярний та П. Стахів переправилися через Дністер, де генерала роззброїли та зв'язали³.

Ю. Тютюнника привезли до Київа, а потім до ДПУ в Харкові. Впродовж кількох місяців генерал жив у домі для урядовців ДПУ під постійним наглядом⁴. Розпочалася боротьба між Харковом і Москвою за

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 12.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 44.

³ Там само. — Арк. 45.

⁴ Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів, 2000. — С. 102.

його долю. Ф. Дзержинський рішуче вимагав розстрілу. Харківські ж чекісти вважали, що кориснішим буде Ю. Тютюнника «присвоїти» і використати для дискредитації українського національно-визвольного руху.

За рік до арешту Ю. Тютюнника співробітники Одеської ЧК захопили ген. А. Гулого-Гуленка, який не витримав тиску і викрив структуру повстанської мережі в Україні. Ю. Тютюнник жорстко критикував А. Гулого-Гуленка за слабодухість: «Про ген. Гулого я давав характеристику, що то є людина не до організації, людина ризику, але не витривала. Жив, як герой, а вмер трусом! (хоч Гулого не розстріляють, однаково він умер для нас). Доросла людина мусить здавати собі справу, за що бореться і бути готовою відповідати за наслідки. Саме головне, щоб дуже не напсував для дальнішої роботи. Розуміється жаль Гулого, як людину, хоч думаю, що його не розстріляють, а використають його «каяття» для політичної агітації»¹. А згодом ще радикальніше — «Помилка не є гріхом, але слабодухість ганебна річ, випадок з Гулим підтверджує це»². Однак, опинившись у в'язниці ДПУ, Ю. Тютюнник поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ДПУ, обирає друге. Вже 17 червня чекісти дозволили Ю. Тютюннику переслати за кордон гроші для дружини і дітей³.

Певний час від Ю. Тютюнника не було жодної звістки і лише 7 липня 1923 р. він пише листа І. Дуткевичу в якому дає вказівки підтримувати зв'язки з румунським Генеральним Штабом та Французькою військовою місією в Румунії, а також відзначає, що затримався в УСРР для налагодження відносин «ВВР» із румунським і французьким військово командуванням. Разом з тим, Ю. Тютюнник цікавиться ставленням до його переїзду в УСРР в Чернівцях⁴.

Радянські органи держбезпеки і надалі продовжували використовувати «ВВР» для боротьби з українською політичною еміграцією, румунською і французькою військовими розвідками. В одному з листів до невідомого адресата Ю. Тютюнник наказував заміни людей І. Дуткевича на представників «ВВР» з України. «Це все треба зробити в першій половині серпня. В іншому разі вони «засиплюються» і все піде догори корінем»⁵. Згодом, органи ДПУ заставили Ю. Тютюнника брати участь в дискредитації Головного отамана та організації «поворотства» української еміграції до УСРР.

7 липня Ю. Тютюнник наказав І. Дуткевичу готувати вивезення до УСРР своєї родини — дружини Віри Андріївни та дочок Ольги (1918 р.н.)

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 10.

² Там само. — Арк. 15.

³ Там само. — Т. 34. — Арк. 3 зв.

⁴ Там само. — Арк. 1—1 зв.

⁵ Там само. — Арк. 4.

і Галини (1922 р.н.). «В перших числах серпня її обов'язково треба вивезти з Польщі в Нагоряни. Дуже бажано заховати від румин і французів, що то моя родина і взагалі переїзд зробить нелегальним шляхом. Від Вижниці аж до Нагорян на візниках і на авто. В Нагорянах родина буде не довше одного дня, але про це абсолютно нікому не говоріть. Перед початком перевозки родини я з Вами побачуся і обговоримо все в деталях»¹. При цьому Ю. Тютюнник відзначав, що його дружина не погодиться їхати коли він сам або хтось із близьких йому людей не буде на березі Дністра². У 20-х числах серпня родина Ю. Тютюнника у супроводі П. Бондаренка прибула в УСРР.

Для радянських органів держбезпеки значний інтерес становив архів генерала, який вони могли використати для дискредитації С. Петлюри, розколу української політичної еміграції, компрометації урядів Польщі, Франції і Румунії. Тому, очевидно передання архіву ДПУ, було однією з умов для амністування Ю. Тютюнника. У липні 1923 р. Ю. Тютюнник просить П. Бондаренка поїхати до його дружини і взяти ключі від будинку доктора Симанюка у Снятині, де зберігався архів: «Одімкнувши корзину, знайдете зверху архів Київської дивізії, а коло нього чи під ним зараз в одній, здається жовтій папці мої власні документи (найбільше за час праці П.-П. Штаба) і в пакунку, обгорнутому синім папером, грошова відсотність П.-П. Штабу. Залиште архів Київської дивізії, а заберете лише мої власні зошити у жовтій останні два пакунки. Взагалі коли візьмете більше ніж мені зараз треба, то не пошкодить. Забрані документи обов'язково в найкоротший термін перевезіть в Нагоряни і передайте кур'єру, котрий Вам вручить цього листа. Документи треба вивезти на Україну, щоби їх не захопили поляки, oprіч того деякі з них мені потрібні зараз для провадження праці. Тих пакунків з документами Вам поляки не дадуть вивести. Тому організуйте переправу через польсько-румунський кордон контрабандним шляхом при допомозі Дишлевого чи як знайдете кращим³. Таким чином, особистий архів Ю. Тютюнника потрапив в УСРР.

Під тиском ДПУ 15 серпня 1923 р. Ю. Тютюнник підписав листівки-звернення «До всіх українських вояків, перебуваючи на еміграції!» із закликом повертатися в УСРР, а 20 серпня 1923 р. листи до В. Затонського та О. Шумського у яких відзначав що політична еміграція в країнах Західної Європи не здатна боротися за визволення українського народу, а також, що він особисто та його прибічники не допускають подальшої боротьби з радянською владою і вважають своїм обов'язком повернення в Україну, легалізацію та отримання громадянства УСРР.

¹ Там само. — Арк. 1 зв.

² Там само. — Арк. 4 зв.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 34. — Арк. 76 зв. — 77.

9 листопада 1923 р. львівська газета «Діло» опублікувала відозву Ю. Тютюнника до залишків армії УНР за кордоном. У ній він закликав вояків Армії УНР за кордоном повертатися в Україну і працювати спільно з радянською владою на користь українського народу, як це добровільно, мовляв, зробив він сам. У щирість цієї відозви в УСРР мало хто вірив. Так, В. Старий відзначав, що він «як і кожний підсоветський українець, не вірив, у кожному разі, в добровільність такого заклику генерала до колишніх своїх вояків»¹.

Після того як генерал Ю. Тютюнник виконав всі вимоги ДПУ, 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про його амністію².

Перехід Ю. Тютюнника на бік більшовиків ще більше поглибив суперечки і протистояння в середовищі української політичної еміграції. Тяжке матеріальне становище, чутки про «українізацію» в Україні та агітація прибічників Ю. Тютюнника стали причиною «поворотства» в УСРР багатьох українських емігрантів, передовсім інтернованих вояків³. Так, наприкінці 1923 р. в УСРР повернулися 700 козаків і старшин, переважно вояків Київської дивізії.

Перехід Ю. Тютюнника на бік більшовиків осудили лідери уенерівської еміграції. В грудні 1923 р. С. Петлюра в інтерв'ю закордонній агенції РУСС-ПРЕСС відзначив політичну нестійкість Ю. Тютюнника: «...Зацікавивши вас фактом «зміновіхвіства» українською «перекидництва» проф. Грушевського і генерала Тютюнника, ні я, ні наскільки мені відомо, серйозні кола української еміграції особливого значення не надають... Що стосується генерала Тютюнника, то його політична нестійкість для нашої еміграції не таємниця. Він вже раз переходив до більшовиків, теперішній його перехід до них нікого не дивує, як не дивує нікого і новий крок його в зворотному напрямку, коли ситуація докорінним чином зміниться»⁴. Генерал М. Омелянович-Павленко зауважив, що Ю. Тютюнник вчинив не по-лицарськи: «Він каже Юрко, — робить щось — то робить — але це куплено занадто дорогою ціною (має на думці якісь архіви петлюрівські) й зовсім не по лицарськи» — писав Ю. Тютюннику М. Дзіковський⁵.

Як свідчить здійснене нами дослідження, протягом серпня 1922 — червня 1923 рр. радянськими органами держбезпеки проводилася оперативна розробка «Справа № 39». Особисту участь в її підготовці взяли

¹ *Кобець О.* «Вертайтесь до дому історія долі Ю. Тютюнника» / Архів Української вільної академії наук (Вінніпер). — Фонд «Військово-історичного музею-архіву». — Т. 4. — Спр. 89. — Арк. 4.

² *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — С. 242.

³ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Упорядн.: Лозицький В.С. (голова), Бажан О.В., Власенко С.І., Кентій А.В. — К., 2008. — С. 171.

⁴ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — С. 166.

⁵ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 35. — Арк. 67.

керівники ДПУ УСРР та РСФРР Ю. Євдокимов, А. Артузов, В. Менжинський. Під виглядом співробітників таємної антибільшовицької організації «Вища військова рада» агентам ДПУ вдалося пробратися до підпільної антибільшовицької мережі, яку на початку 1922 р. намагався відновити Ю. Тютюнник і його прибічники. Шляхом чітких і ретельно продуманих оперативних дій чекісти втягнули в оперативну гру людей із найближчого оточення генерала. Частина з них було завербовано, інші ж — виконували завдання чекістів, не усвідомлюючи того. Таким чином, Ю. Тютюнника переконали в існуванні в Україні значного повстанського центру і загальноукраїнської повстанської організації, яка мала свої осередки в різних галузях суспільного життя — війську, навчальних закладах, українських селах, і він мав очолити її. Ю. Тютюнник сподівався використати «ВВР» для підняття загального повстання і повалення радянської влади. Однак, після переходу кордону його заарештувало ДПУ. Під тиском Ю. Тютюнник погодився на співпрацю з радянськими органами: написав листи «покаяння», перевіз в УСРР свою родину і передав ДПУ особистий архів, був використаний для дискредитації українського національного руху. Так безславно почався радянський період в житті Ю. Тютюнника.